

Сяргей Шыдлоўскі

Кніга з Полацка: да традыцыі полацкай метагістарычнай прозы

Першым вялікім мясцовым наратывам быў полацкі летапіс. Ён працягвае ўплываць на айчыны літаратурны працэс нават праз сваю адсутнасць. Гэтую адсутнасць і намагаюцца кампенсавалі нашы творцы, свядома ці падсвядома. Верагодна, адсюль вынікае адзін з вытокаў пільнай цікавасці да гістарычнай тэмы аўтараў з Полацка. Варта адразу ўдакладніць: традыцыя полацкай прозы стваралася і ствараецца не толькі людзьмі з мясцовай прапіскай. «Палачанін», калі размова ідзе аб сферы творчасці, дасюль азначае тое ж самае, што і ў часы Усяслава: духоўная гравітацыя Полацка дзейнічае далёка за межамі горада. Так, «Лабірынты» Вацлава Ластоўскага, безумоўна, належаць полацкай традыцыі і ў многіх рысах фарміруюць яе. З іншага боку, аўтар можа пісаць аб гістарычных постацях мінулага Полацка і заставацца аднак па-за межамі вышэйазначанай традыцыі, працуючы, напрыклад, паводле канонаў беларускага адраджэнскага асветніцтва. Што з’яўляецца ў гэтым выпадку маркерам прыналежнасці да полацкага наратыва? Безумоўна, гэта наяўнасць полацкай тэмы, якая ў большасці сваёй уключае гістарычную фэбулу, але пераадоўвае яе і выходзіць да метагісторыі, да гістарыясофскай рэфлексіі.

У адсутнасць летапісу любое мясцовае дакументальнае слова з мінулага — ад надпісаў на Барысавых камянях і крыжы Ефрасінні да выдзеўбаных на кроквах езуіцкага гарышча імён кадэтаў — лёгка камбінуецца з фантастычнай фэбулай і адгукаецца ў міфе. Не са старонак полацкага летапісу мы ведаем, напрыклад, пра Усяслава Брачыславіча, а са «Слова пра паход Ігараў». Полацкім аўтарам-літаратарам прыходзіцца кампенсавалі хібы гістарычных крыніц павышанай міфатворчай актыўнасцю. Прастора полацкай мінуўшчыны займала таму моцны міфапаэтычны бэкграўнд. Метагісторыя пазнаецца часта праз азэрэнні і сны. Адсюль распаўсюджаны матыў снасення, які мы знаходзім у знакавых творах, што належаць полацкай традыцыі.

Такім чынам, полацкая праявілістая традыцыя — з’ява пераважна метагістарычная. Метагісторыя ў дадзеным кантэксце разумеецца як метаад рэканструкцыі гістарычнага працэсу сродкамі міфапаэтычнага наратыва пры недахопе гістарычнай (навуковай) факталогіі. Метагісторыя адлюстроўвае гістарычны працэс, але не прэзэнтдуе на ісціну ў апошняй інстанцыі. Падобны творчы падыход нечым роднасны практыкам «наратывунай гістарыяграфіі» XIX стагоддзя, у якіх, паводле Х. Уайта, паэтычнае натхненне і майстэрства валодання словам звычайна разглядаліся як пажаданыя кампаненты [14, с. 12].

Да найбольш важных тэкстаў, якія ў многіх аспектах прадвызначаюць развіццё традыцыі полацкай метагістарычнай прозы, варта аднесці творы Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» (1844—1846), а таксама «Драўляны дзядок і кабета Інсекта» (1844—1847) [4].

Гісторыя засваення творчай спадчыны пісьменніка не насіла характару лінейна-узыходзячага працэсу. Былі часы, калі творчасць Яна Баршчэўскага здавалася надзейна забытай. Сапраўдны водбліск поспеху пісьменнік усё ж заспеў яшчэ пры жыцці, калі яго беларускамоўныя паэтычныя творы зрабіліся часткай мясцовага фальклору. Новае вяртанне з забыцця прыйшлося на пачатак XX стагоддзя: у 1911 годзе выйшаў біяграфічны нарыс Рамуальда Зямкевіча «Ян Баршчэўскі: Першы беларускі пісьменьнік XIX стагоддзя» [9]. Пэўныя апавяданні з кнігі «Шляхціц Завальня» перакладаліся на беларускую мову і выдаваліся ў 1917 годзе Я. Станкевічам. Вацлаў Ластоўскі мусіў ведаць творчасць Яна Баршчэўскага, калі ствараў свае «Лабірынты». У савецкі час «Шляхціц Завальня» быў высока ацэнены айчынай этналагічнай навукай. Аднак умовы для сістэмнага ўплыву твораў Баршчэўскага на развіццё беларускай літаратуры ўзніклі толькі пасля 1990 года, калі «Шляхціц Завальня» выйшаў на беларускай мове ў перакладзе М. Хаўстовіча. Спатрэбіўся пэўны час для творчага засваення і навуковага пераасэнсавання спадчыны Яна Баршчэўскага. Урэшце, на мяжы XX і XXI стагоддзяў творчасць яго атрымала

шырокі грамадскі рэзананс: з'явілася як навуковая, так і чытацкая рэфлексія, паводле твораў пісьменніка ставіліся спектаклі, здымаліся фільмы [3, 5, 7, 8, 10, 12, 15, 16, 17, 18].

«Шляхціці Завальня» — выдатная ілюстрацыя тэзіса постструктуралістаў пра тэкст, не роўны самому сабе ў розныя гістарычныя эпохі. Мы з'яўляемся сведкамі, як твор Яна Баршчэўскага набывае новыя сэнсы (напрыклад, інтэрпрэтацыя вобраза Плачкі). Ідзе інтэнсіўнае «учытванне» нашай эпохі — з яе надзеямі, ілюзіямі, фобіямі, спадзяваннямі — у тэкст стагадовай даўніны. Адкрытасць і адаптыўнасць, здольнасць рэзаніраваць з вібрацыямі новага часу з'яўляюцца якраз характарыстыкамі метагістарычнага наратыва.

Вектар развіцця традыцыі полацкай метагістарычнай прозы ў XX стагоддзі працягвае Вацлаў Ластоўскі ў творы «Лабірынты» (1923) [11]. Ён быў хіба першым, хто паспрабаваў спалучыць полацкі метагістарычны дыскурс з патрэбай разбудовы беларускай нацыянальнай культуры. Аднак сама беларуская нацыянальная культура ў інтэрпрэтацыі Ластоўскага выглядала атрыбутам Крыўі. Таму можна прывесці і адваротнае дапушчэнне: беларускі нацыянальны дыскурс выкарыстоўваўся пісьменнікам для актуалізацыі полацкай мінуўшчыны. Як бы там ні было, ідэалагічны парытэт быў вытрыманы: Вацлаў Ластоўскі праз удалы вобраз-метафару лабірынта пазнаў і выявіў скрыты ток полацкай метагісторыі і адначасова першым аформіў пераканаўчую заяўку ад імя маладога беларускага нацыяналізму на тысячагадовую гістарычную спадчыну Полацка.

Галоўная міфалагема, вакол якой выбудоваецца твор, — лабірынт — гэта спалучэнне мясцовых летуценняў аб схаваных скарбах: каштоўнасцях цалкам матэрыяльных, з марамі нацыянальнай інтэлігенцыі аб вяртанні і засваенні духоўных здабыткаў народа, скрадзеных, занядбаных. З апорай на метадалагічныя падыходы П. Бурдзье падобныя намеры інтэлектуалаў можна кваліфікаваць як змаганне за сімвалічны капітал — імкненне ўступіць у фактычнае валоданне тысячагадовай гістарычнай спадчынай По-

лацка. Лабірынты — удалы вобраз, ён вярэдзіць фантазію і паспальства, і інтэлігенцыі.

Максім Багдановіч у пачатку XX стагоддзя ўгледзеў «цвяток радзімы» на шыкоўных паясах літоўскіх паноў. Власт жа мусіў цяпер адшукаць на крывіцкіх курганах «папараць-кветку». Больш ранняя спроба ў гэтым кірунку Канстанцыі Буйло бачыцца не зусім удалай. Усё ж Буйлянка была не мясцовай, хоць і пражыла ў Полацку колькі часу. Падземны чалавек ёй сваіх сакрэтаў не даверыў... Максім Багдановіч уводзіў у склад беларускага культурнага канона ліцвінскія коды, Вацлаў Ластоўскі мусіў дадаць у гэты плавільны тыгель крывіцкі інгрэдыент — такі сапраўдны рэцэпт беларускага цуду, алхіміі Адраджэння.

Власт застаўся ў памяці горада і праз яшчэ адзін свой учынак. Варта нагадаць, Ластоўскі як сябра «Камісіі па ахове помнікаў старасветчыны ў БССР» меў паўнамоцтвы, якія адкрывалі перад ім не толькі сакрэты мясцовай метагісторыі, але і рэальныя царкоўныя скарбніцы, дзякуючы чаму ён меў дачыненне да выяўлення шэрагу гістарычных рарытэтаў, у тым ліку крыжа Ефрасінні. «Нязменны сакратар Адраджэння» не збаяўся праклёну полацкай ігуменні — крыж быў вывезены са Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра.

Пантэон полацкіх герояў і мясцовых сюжэтаў быў значна пашыраны ўжо ў 80-х гадах XX стагоддзя дзякуючы творчасці прафесійнага літаратара, гісторыка па спецыяльнасці Ул. Арлова [2]. Пісьменнік спрыяў актуалізацыі полацкіх гістарычных постацей у агульнабеларускім патрыятычным дыскурсе, аднак, у адрозненне ад В. Ластоўскага, пераважаюць у гістарычных творах Ул. Арлова дыдактычныя аспекты адраджэнскай ідэалогіі.

У той жа час полацкія гістарычныя фрэскі ахвотна выкарыстоўваліся для аздобы гмаху новаадроджанага беларускага патрыятызму. Аднак ужо на пераломе 80—90-х у адраджэнскіх інтэлектуальных колах адчувалася пэўная «стома» ад полацкай тэмы. Ул. Арлоў у гэты перыяд не стаў пісаць і пачаў друкавацца менш, аднак гістарычная тэматыка яго твораў няўхільна рэдукавалася і саступала месца... метагісторыі. Сапраўды, прарыў пісьменніка да полацкай

метагісторыі адбыўся не на старонках зборніка гістарычных аповесцей і апавяданняў «Дзень, калі ўпала страла» (1988), а ў эсэістыцы першай паловы 90-ых. На метагістарычным календары пісьменніка — доўгія 60-я, якія плаўна перацякаюць у застой — час легендарных людзей і знакавых учынкаў, час, калі партвейн быў саладзейшы. Ад гэтай эпохі вядуць свой радавод каларытныя полацкія дваінікі і цені. Менавіта тады адбылася знаная сустрэча са «стишатамі» М. Багдановіча наваполацкага хлопчыка Віці, які стане ў будучым сапраўдным беларусам і неблагім пісьменнікам Вінцэсем Мудровым.

Ёсць спакуса паставіць знак роўнасці паміж метагісторыяй і казкай. Аднак разгортванне метагістарычнага дыскурсу ў межах казачнага жанру патрабуе адмысловага майстэрства. Спрабавалі многія, атрымалася ў адзінак кшталту Дж. Р. Р. Толкіна, Яна Баршчэўскага і хіба Пятра Васючэнкі [6]. Удалая казка не мае ўзроставых абмежаванняў: у цыкле аповесцей аб Кубліцкім і Заблоцкім для кожнага знойдзеца нешта сваё, у тым ліку для аматараў полацкай метагісторыі. Чытаючы казкі Пятра Васючэнкі, трапляеш у свет незвычайны, аднак пазнавальны. Ты дакладна ведаеш, што ніколі дагэтуль не сустракаўся з панам Заблоцкім, як і з Кубліцкім, тым не менш яны не чужынцы: тое-сёе пра іх ты ўжо чуў. Можа, ад бабулі? Ці нават раней бачыў іх партрэты ў старых без вокладак кніжках, што ляжалі на гарышчы? Гэта амаль што твае суседзі, якіх даўно не сустракаў, — адным словам, землякі.

У XXI стагоддзі развіццё традыцыі полацкай метагістарычнай прозы прынесла новы значны плён: з'явіўся першы раман пра Полацк — «Захоп Беларусі марсіянамі» Алеся Аркуша [1]. На пытанне аб паходжанні ідэі новай кнігі пісьменнік адказвае, што прапанову напісаць раман з такой назвай ён атрымаў у сне ад Вацлава Ластоўскага. Некаму гэта тлумачэнне можа падацца спробай літаратурнай містыфікацыі, некаму — метафарай, хтосьці ацэніць яго як дасціпны рэкламны крок, але, мяркую, варта словы аўтара кнігі ўспрымаць літаральна. У старых, па-сапраўднаму старых га-

радах тканіна явы і сну ўзаемазвязана па прынцыпе сазлучаных сасудаў, аб чым ведаюць пісьменнікі.

Чытача інтрыгуе пытанне, хто тыя марсіяне, што вядуць падступныя дзеянні ў Полацку. Варыянтаў адказу на гэтую загадку ў айчынай літаратурна-мастацкай прэсе прагучала ўжо багата, няма патрэбы іх паўтараць. Дадамо ўласную версію, як на капыл палачаніна, Алеся Дудар, галоўны герой рамана А. Аркуша, у пэўным сэнсе таксама той яшчэ марсіянін, толькі не вельмі ўдалы. Зваліўся ён аднекуль амаль што з неба — са сталічнага горада Менска — пакруціўся, пашыхтаваў трохі тубыльцаў і знік, як сон. Разабрацца ў дзеяннях марсіян у наш час стала не проста. Іх ужо настолькі многа, што яны вядуць вайну за жыццёвую прастору паміж сабой, пакінуўшы да часу тубыльцаў у спакоі.

У цэлым бачыцца заканамерным з'яўленне ў творчым набытку А. Аркуша гэтай кнігі. Мяркую, у чыннасці полацкай філіі Маладняка і асабіста Алеся Дудара ён бачыць пэўныя паралелі са сваёй дзейнасцю як арганізатара літаратурнага працэсу. Пісьменнік здаўна цікавіцца гісторыяй полацкіх маладнякоўцаў. З'яўленню рамана папярэднічала публікацыя шэрагу яго артыкулаў, прысвечаных дадзенай тэме. А. Аркуш выдаў зборнік вершаў Г. Брэсцкай, якая мела дачыненне да полацкага творчага асяродка 20-х гадоў мінулага стагоддзя. Гэты інтарэс за апошнія два дзесяцігоддзі, мяркую, набыў ужо якасць прафесійных ведаў. Падобная апантанасць тэмай мусіла мець вынік.

Варта згадаць яшчэ адну полацкую кнігу — зборнік выбранага Алены Ніякоўскай «Там, дзе буяла жыта» (2016) [13]. Фармат выбранага — звычайная з'ява ў бібліяграфіі амаль любога літаратара. Дзякуючы ўдумліваму адбору тэкстаў для зборніка пісьменнік паўстае перад чытачом у найбольш прывабным выглядзе: святочна ды імпазантна. Выбранае дае магчымасць прадэманстраваць лепшае з творчага набытку. Выбранае як візітоўка... Зборнік Алены Ніякоўскай здаецца, адрозніваецца ад гэтай схемы. «Там, дзе буяла жыта» — гэтая кніга, якая прэзентуе творчы досвед... чытача, — ідэальнага, інтэлігентнага, да-

сведчанага, неабыхавага. Чытача-суразмоўцы, кангеніяльнага творам Я. Брыля і У. Караткевіча. Алена Ніякоўская рэалізавалася як педагог і даследчык, але перш за ўсё як незвычайны чытач, што можа канцэптуалізаваць свае ўражання ды інспіраваць з'яўленне новых твораў і нават літаратурных кірункаў, як гэта сталася з «пострамантызмам» у творчасці сяброў ТВЛ 90-х гадоў мінулага стагоддзя.

Вышэйпералічаныя імёны літаратараў і назвы кніг, на маю думку, найістотнейшыя на шляху развіцця традыцыі полацкай метагістарычнай прозы, аднак апошня ўключае ўсё ж значна больш шырокае кола твораў. Гэта невядомы аўтар «Жыцця прападобнай Ефрасінні Полацкай»; бытаапісальнікі XIX стагоддзя (польскамоўны В. К. Савіч-Заблоцкі і рускамоўны А. Р. Пшчолка); стваральнікі краязнаўчага дыскурсу, пачынаючы з К. А. Гаворскага і не заканчваючы І. П. Дэйнісам. Гэта аўтар першага і пакуль адзінага рамана пра Наваполацк Т. Хадкевіч; дзясяткі суаўтараў вуснай народнай прозы, якая была выдадзена ў этнаграфічных зборніках У. Лобача і У. Філіпенкі; гэта «полацкія» артыкулы В. Галубовіча, у якіх дакладная фактаграфія і метадалагічная дасканаласць спалучаюцца з бліскучай інтуіцыяй... Традыцыя полацкай метагістарычнай прозы працягвае даваць плён. ■

Літаратура

1. Аркуш, А. Захоп Беларусі марсіямі / А. Аркуш. — Полацк: Выдавецкая ініцыятыва «Полацкае ляда», 2016. — 140 с.
2. Арлоў, Ул. Дзень, калі ўпала страла: аповесці і апавяданні / Ул. Арлоў. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1988. — 233 с.
3. Балахонаў, С. Кліч у вечнасць, альбо Колькі разваг над «беларускім Улісам» / С. Балахонаў // Наша слова. — 1999. — 27 студ. — С. 4—8.
4. Баршчэўскі, Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях / Я. Баршчэўскі; Уклад, пер. с пол. і камент. М. Хаўстовіча. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1990. — 383 с.
5. Бахарэвіч, А. Курсіў чарнакніжніка (Ян Баршчэўскі) / А. Бахарэвіч // Гамбургскі рахунак Бахарэвіча. — Мінск: Выдавец І. П. Логвінаў, 2012. — С. 70—77.
6. Васючэнка, П. Жылі-былі паны Кубліцкі ды Заблоцкі / П. Васючэнка. — Мінск: Мастацкая літаратура, 2003. — 104 с.

7. Васючэнка, П. Крыўскі слоўнік паводле Яна Баршчэўскага / П. Васючэнка // Крыніца. — 1999. — № 7—8. — С. 18—25.

8. Вінаходаў, Д., Нікалаеў, М. Пецябургскія адрасы Яна Баршчэўскага / Д. Вінаходаў, М. Нікалаеў // Літаратура і мастацтва. — 2009. — № 10. — С. 14.

9. Зямкевіч, Р.А. Ян Баршчэўскі: Першы беларускі пісьменьнік XIX стагоддзя (успамін у 60-летнюю гадаўшчыну сьмерці) / Р.А. Зямкевіч. — Вільня: Друкарня Марціна Кухты, 1911. — 12 с.

10. Кавалёў, С. Звар'яцелы Альберт або Прароцтва Шляхціца Завальні: П'еса-містыфікацыя ў 2-х дзеях па матывах твораў Яна Баршчэўскага / С. Кавалёў // Тэатральная Беларусь. — 1992. — № 2. — С. 2—19.

11. Ластоўскі, В. Лабірынты / В. Ластоўскі // Выбраныя творы. — Мінск: Беларускае кнігазбор, 1997. — С. 47—72.

12. Лобач, У. А. «Поле культуры» у традыцыйным светапоглядзе беларусаў Падзвіння (паводле твораў Яна Баршчэўскага) / У. А. Лобач // Вестник Полоцкого гос. ун-та. Серия А. Гуманитарные науки. — 2008. — № 7. — С. 2—12.

13. Ніякоўская, А. Там, дзе буяла жыта / А. Ніякоўская. — Полацк: Выдавецкая ініцыятыва «Полацкае ляда», 2016. — 164 с.

14. Уайт, Х. Метаісторыя: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт; Пер. с англ. под ред. Е.Г. Трубиной и В.В. Харитоновой. — Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. — 528 с.

15. Хаўстовіч, М. В. На парозе забытае святыні: Творчасць Яна Баршчэўскага / М. В. Хаўстовіч. — Мінск: Права і эканоміка, 2002. — 186 с.

16. Шыдлоўскі, С. А. Шляхецкі саслоўны ідэал у творах Яна Баршчэўскага / С. А. Шыдлоўскі // Вестник Полоцкого государственного университета: Серия А (гуманитарные науки). — 2005. — № 7. — С. 128—134.

17. Шыдлоўскі, С.А. Шляхецкі этас у творах А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш» і Я. Баршчэўскага «Шляхціц Завальня» / С.А. Шыдлоўскі // Acta albaruthenica: Нав. зборнік / пад агул. рэд. М. Хаўстовіча [і інш.]. — Выпуск пяты. — Мінск: Права і эканоміка, 2005. — С. 177—181.

18. Шыдлоўскі, С.А. Уласныя імёны ў кнізе Я. Баршчэўскага «Шляхціц Завальня», як крыніца рэканструкцыі этнічнай карціны свету прывілеяванага саслоўя беларускага Падзвіння ў першай палове XIX ст. / С.А. Шыдлоўскі // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-гаддзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20—21 лістап. 2008 г. / пад агул. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. — Наваполацк: ПДУ, 2009. — С. 287—290.